

Martyna Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Wydawnictwo Wysoki Zamek, Kraków 2016, ss. 488

Niewątpliwie do jednych z najczęściej poruszanych w historiografii zagadnień należy problematyka Holocaustu. Pisząc o nim, nie można zapominać o bezmiarze tragedii, jaka dotknęła Żydów zarówno w wymiarze narodowościowym, jak i indywidualnym. Od osób podejmujących tę tematykę oczekuje się zarówno wyważenia, jak i wrażliwości – cech, które są niezbędne, by zmierzyć się z próbą opisaną „losu, który ludzie zgotowali innym ludziom”¹.

Do tej pory historia Holocaustu była przedmiotem licznych opracowań, które dotyczyły wielu jego wymiarów – od genezy, poprzez kwestię etapów Zagłady, politykę niemiecką w stosunku do ludności żydowskiej aż po „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” i losy ocalałych z Zagłady. Na tym tle stosunkowo młodym polem naukowych poszukiwań jest spojrzenie na losy kobiet żydowskich – jako grupy społecznej – w okresie Zagłady. W historiografii zagranicznej problem ten był do tej pory zdecydowanie częściej poruszany niż w Polsce. Przykładem są tu między innymi następujące opracowania: A. Hardman *Women and the Holocaust*², M. Heinemann *Gender and destiny. Women writers and the Holocaust*³, czy S.L. Kremer *Woman's Holocaust writing. Memory and imagination*⁴.

Jak już wspomniałam wcześniej, na polskim gruncie zagadnienie to nie było szczegółowo opracowane, chociaż i tutaj pojawiały się już pewne publikacje. Wśród nich warto zwrócić uwagę na książkę Joanny Stöcker-Sobleman *Kobiety Holocaustu. Feministyczna perspektywa w badaniach nad Shoah. Kазus KL Auschwitz-Birkenau*⁵, czy też opracowanie bazujące na wspomnieniach pt. *Przetrwałam. Doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu*⁶ lub *Dziewczęta z Auschwitz*⁷. Problematyką kobiet żydowskich u progu II wojny światowej na terenie III Rzeszy zajmowała się A. Bednarska, która w swoim artykule poruszała kwestie nie tylko codzienności, w kontekście wzrastającego zagrożenia ze strony nazistów, ale też znaczenia

¹ Z. Nałkowska, 1946.

² A. Hardman, 2000.

³ M. Heinemann, 1986.

⁴ S.L. Kremer, 1999.

⁵ J. Stöcker, 2011.

⁶ M. Buko, K. Madoń-Mitzner, M. Szymańska, 2017.

⁷ S. Winnik, 2018.

wykształcenia w radzeniu sobie z trudnościami życia wśród kobiet pochodzenia żydowskiego⁸.

Książka Martyny Grądzkiej-Rejak, która będzie przedmiotem poniższej recenzji, pokazuje, że nurt polskiej historiografii kobiecej, a właściwie polskiej mikrohistorii kobiecej, rozwija się coraz mocniej i w niczym nie ustępuje opracowaniom zagranicznym, podejmującym podobną problematykę. To opowieść o kobietach definiowanych jako osobna, zorganizowana, rządząca się swoimi prawami społeczność, grupa, mająca swoje miejsce w narodzie, kulturze i historii, o kobietach, które wbrew okolicznościom, wbrew wojnie i związanym z nią wynaturzeniom, walczą o ocalenie swojego życia, godności, kobiecości.

Autorka książki – Martyna Grądzka-Rejak – urodziła się w 1986 roku, jest absolwentką Instytutu Historii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie oraz Katedry Judaistyki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Aktualnie pracuje w Instytucie Pamięci Narodowej w Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Jej zainteresowania badawcze oscylują wokół tematyki żydowskiej, Holocaustu, codzienności, historii kobiet. Prócz recenzowanej publikacji jest autorką książki *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej*⁹, a także współredaktorką książki *Polska 1944. Perspektywa sojuszników i wrogów*¹⁰, która uzyskała liczne nagrody wydawnicze.

Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945) ukazała się nakładem wydawnictwa Wysoki Zamek w 2016 roku i jest sygnowana przez Instytut Pamięci Narodowej w ramach Centralnego Projektu Badawczego IPN „Zagłada Żydów na ziemiach polskich”. W 2017 została nominowana do nagrody Książki Historycznej Roku.

Publikacja, której bezpośrednią podstawę stanowiła dysertacja doktorska Autorki, liczy 486 stron i składa się z siedmiu poprzedzonych wstępem rozdziałów, uzupełnionych o wykaz skrótów, indeks i obszerną bibliografię. Całość zamknięta została w czarno-białej miękkiej oprawie przedstawiającej zdjęcia z epoki. Wymownym dopełnieniem okładki jest kolorowy, utrzymany w barwach narodowych o odwróconej kolejności, tytuł publikacji. Nie bez znaczenia (bo by zrozumieć złożoność problemu kobiecości, trzeba o kobietach umieć nie tylko pisać, ale i słuchać) pozostaje dedykacja zamieszczona na początku książki, którą Autorka poświęca swojej matce.

Całość jest poprzedzona rozbudowanym wstępem, w którym Autorka szeroko nakreśla podejmowaną problematykę oraz ramy czasowe, w obrębie których będzie się poruszać, przybliży czytelnikowi powstałe dotychczas opracowania poświęcone II wojnie światowej i zagładzie Żydów na terenie Krakowa i Generalnego Gubernatorstwa, a także problematyce egzystencji i zagłady kobiet w tym czasie. Wskazuje też na metodologię zastosowaną w pracy, opisuje podejmowane problemy badawcze i aparat pojęciowy, jakim się posługuje.

⁸ A. Bednarowska, 2017, s. 170–186.

⁹ M. Grądzka-Rejak, Kraków 2012.

¹⁰ M. Grądzka-Rejak, D. Golik, Kraków, 2016.

Ostatecznie podaje także motywacje, jakie nią kierowały przy wyborze tematu swojej pracy, a więc przede wszystkim uzupełnienie luki, jaką stanowią dzieje kobiet w okresie 1939 – 1945 na terenie Polski, w szczególności kobiet żydowskich na obszarze okupowanego Krakowa. Autorka zapoznaje czytelnika z etapami pracy nad książką, zwłaszcza z wnikliwie przeprowadzoną kwerendą, którą objęła między innymi Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie, Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, dokumentację Instytutu Pamięci Narodowej – Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie, liczne archiwa kościelne oraz zagraniczne. Jedynym, co może tu dziwić, jest brak obecności na tej, jakże wyczerpującej liście, archiwów niemieckich, których zawartość mogłaby jeszcze dodatkowo wzbogacić treść publikacji. Z drugiej jednak strony należy uznać, że część archiwaliów niemieckich w formie skanów i fotokopii znajduje się w archiwum Yad Vashem oraz archiwach Instytutu Pamięci Narodowej w Polsce. Szkoda natomiast, że książka nie posiada oprawy graficznej. Na próżno szukać tu fotografii z epoki, które byłyby cennym uzupełnieniem i komentarzem do opisywanych zjawisk, miejsc, faktów i w końcu konkretnych osób, a jednocześnie stanowiłyby doskonały przewodnik po Krakowie pierwszej połowy XX wieku. W tym miejscu warto przypomnieć, że problematyką II wojny światowej na tym terenie zajmowali się już wcześniej znakomici polscy historycy z profesorem Jackiem Chrobaczyńskim¹¹ czy Andrzejem Chwałbą¹² na czele, jednak na próżno było do tej pory szukać monografii naukowej poświęconej tak wąskiej grupie mieszkańców Krakowa jak Żydówki.

Autorka w swojej pracy przyjęła układ problemowy. Rozdział pierwszy – *Spółeczność żydowska w okupowanym Krakowie – niemiecka polityka i praktyka* stanowi wprowadzenie do omawianej problematyki. Znajdują się tu informacje na temat tła historycznego – od zajęcia Krakowa przez Niemców w dniu 6 września 1939 roku, przez pierwsze dni życia w okupowanym mieście, aż po wskazanie założeń polityki okupanta w stosunku do ludności cywilnej. Autorka krok po kroku opisuje ograniczenia wolności ludności żydowskiej w Krakowie: utworzenie Judenratu, wprowadzenie przymusu pracy dla ludności żydowskiej i zakazu uczęszczania dzieci żydowskich do szkół, utworzenie Żydowskiej Służby Porządkowej, przejście mienia żydowskiego oraz okoliczności utworzenia i funkcjonowania getta w Krakowie. Mocno akcentuje haniebną rolę Amona Götha w procesie eksterminacji krakowskich Żydów. Zwraca uwagę na etapy eksterminacji ludności żydowskiej w Krakowie. Wyróżnia trzy zasadnicze okresy życia w getcie krakowskim – okres wstępny, trwający od 20 marca 1941 roku, czyli od utworzenia i zamknięcia dzielnicy żydowskiej, aż do pierwszego transportu do Bełżca na początku czerwca 1942 roku, okres przejściowy pomiędzy akcjami deportacyjnym (początek czerwca 1942 do 28 paź-

¹¹ J. Chrobaczyński, 1993.

¹² A. Chwałba, 2002.

dziennika 1942 roku) i okres schyłkowy istnienia getta (od listopada 1942 do „akcji likwidacyjnej” 13–14 marca 1943 roku (s. 60). Wydarzenia rozgrywające się w Krakowie zostały przez Autorkę wyraźnie osadzone w kontekście działań okupanta na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Dopełnieniem stają się licznie cytowane fragmenty wspomnień ocalałych mieszkańców ówczesnego Krakowa.

Kolejne rozdziały coraz głębiej wprowadzają czytelnika w podjęty temat, a Autorka działa tutaj niezwykle umiejętnie, bowiem stopniowo odmalowuje kwestie dotyczące funkcjonowania Żydówek w społeczeństwie, ich roli w rodzinie i gminie żydowskiej. Precyzyjnie przedstawia panujące tam zwyczaje. Ukazuje złożoność relacji, wpływ tradycji i problemy wynikające z przeobrażeń społeczno – kulturowo – obyczajowych na przełomie XIX i XX wieku. I tak rozdział drugi, zatytułowany *Kobieta żydowska – perspektywa antropologiczna. Żydówki krakowskie w okresie międzywojennym*, pozwala czytelnikowi dogłębnie poznać i zrozumieć sposób funkcjonowania gmin, a w węższej perspektywie także polskich rodzin żydowskich. Autorka przywołuje żydowskie tradycje, określające zadania, przymioty i powinności kobiety. Szeroko rozpisuje się na temat roli i miejsca kobiety – od najmłodszych lat aż po wiek dojrzały – zarówno w kręgach ortodoksyjnych, jak i silnie zasymilowanych. Podkreśla, za Aliną Całą¹³, patriarchalny model rodziny żydowskiej i związane z nim zarówno ograniczenia, jak i funkcje szczególnie zaszczytne dla kobiet.

Kolejne rozdziały tj. *Wojenno-okupacyjne życie kobiet żydowskich, Kobieta wobec codzienności, cielesności, życia i śmierci. Okupacyjna rzeczywistość jej zagrożenia, Praca kobiet żydowskich oraz „Bóg liczył łzy niewieście”... Życie religijne kobiet żydowskich* są już w pełni poświęcone tematowi wiodącemu w opracowaniu. Martyna Grądzka porusza tu takie kwestie jak życie kobiet żydowskich w pierwszych miesiącach wojny i pod okupacją, problemy codzienności, z jakimi stykały się wszystkie kobiety, którym przyszło żyć w tym trudnym okresie, a więc problemy codzienności – zapewnienia środków do życia sobie i swoim najbliższym, cielesności i związanych z nią sytuacji szczególnie krępujących czy uciążliwych, egzystencji w perspektywie zaplanowanej przez Niemców Zagłady. Kwestie te przez kobiety żydowskie były przeżywane w sposób nad wyraz trudny ze względu na specyfikę położenia, w jakim się znajdowały. Autorka zwraca uwagę na problem pracy zarobkowej Żydówek, ich życie religijne i towarzyskie, ograniczenia wynikające z tradycji i kultury, w której się urodziły oraz wychowały, wreszcie, w ostatnim rozdziale – *Na drodze. Strategie przetrwania kobiet żydowskich* – przedstawia strategie prowadzące, przynajmniej tymczasowo, do ocalenia, wybierane w tym mrocznym czasie przez kobiety żydowskie. Wśród nich wskazuje na takie możliwości, jak zmiana wyznania na katolickie, kolaboracja z okupantem (jednak – jak zaznacza autorka podejmowana przez kobiety jedynie w obliczu niezwykle realnego zagrożenia życia ofiary bądź jej bliskich), czy wreszcie opcja najpopularniejsza,

¹³ M. Grądzka-Rejak, 2016 s. 95 – powołuje się na tekst: A. Cała, 1997, s. 92.

dająca namiastkę poczucia decydowania o sobie i swoim losie, a więc namiastkę godności – przystąpienie do Żydowskiej Organizacji Bojowej.

Autorce udało się w pierwszej kolejności uchwycić kobiety żydowskie jako grupę społeczną, owszem – zróżnicowaną, ale niezwykle ciekawą a jednocześnie przez tę niejednorodność trudną do scharakteryzowania. Warto przy tym podkreślić, że Martyna Grądzka-Rejak nie skupiła się jedynie na indywidualnych historiach czy wspomnieniach. Relacje i archiwalia, jakimi dysponowała, pozwoliły jej stworzyć wielowątkowy szkic, w którym zostały zawarte praktycznie wszystkie aspekty życia kobiet pochodzenia żydowskiego w okupowanym Krakowie. Jest to praca niezwykle mozolna, przenikliwa, momentami wręcz drobiazgowa. Nie brak tu szczegółowych danych statystycznych, precyzyjnych, dokładnych obliczeń, faktów. Autorka szczegółowo, na ile jest to możliwe, podała dane dotyczące liczby urodzeń, zgonów, małżeństw zawieranych w getcie, cen artykułów żywnościowych, bazując zarówno na informacjach zgromadzonych przez Judenrat jak i krakowski Magistrat, a jednocześnie zachowała właściwe proporcje: w gąszczu cyfr nie giną prawdziwi ludzie i ich dramaty, wręcz przeciwnie – zręczne połączenie zebranych relacji z archiwaliami pozwoliło w pełni ukazać tragizm życia i śmierci opisywanych kobiet. Na uwagę zasługuje fakt, iż Autorka publikacji dokonała bardzo szczegółowej analizy zebranych dokumentów, poddała je weryfikacji i konfrontacji, starając się dążyć do maksymalnego obiektywizmu.

Martyna Grądzka-Rejak nie szukała taniej sensacji, jednak nie bała się też sięgać po tematy trudne, często kontrowersyjne, pominięcie których byłoby jednak znacznym mankamentem fałszującym obraz opisywanej rzeczywistości. Kwestia ta została najmocniej uwypuklona w ostatnim rozdziale, gdzie Autorka z jednej strony przedstawiła działalność kobiet żydowskich w konspiracji, z drugiej zaś otwarcie pisała o żydowskich konfidentkach. Podobnie rzecz ma się z problemem aborcji, antykoncepcji, związków pozamałżeńskich czy nawet prostytucji na terenie krakowskiego getta. Autorka nie uciekała od tematów związanych z cielesnością, których ani wojna, ani okupacja nie były w stanie wyeliminować z życia ofiar. Jednocześnie przymiotem Autorki jest to, że nie ferowała wyroków, nie stawiała ocen tam, gdzie nie pozwalały na to dramatyczne okoliczności dziejowe, nie potępiała opisywanych przez siebie kobiet, nawet jeżeli ich postępowanie mogło wydawać się kontrowersyjne. Niekiedy natomiast milczy i nie wysuwa ocen, bo milczenie jest często najbardziej wymownym komentarzem do tak skomplikowanych spraw. Pozostawia czytelnika z faktami, pozwalając mu rozważyć i ocenić we własnym sumieniu (o ile ocena jest tu w ogóle możliwa) kwestię dobra, moralności i etyki w czasach zdehumanizowanych.

Czy kobiecość można było ocalić w tak szczególnie ekstremalnych warunkach, w jakich znajdowały się Żydówki w czasie okupacji? W jaki sposób zmieniły się role kobiet żydowskich w czasie wojny?

Już sam tytuł książki skłania czytelnika do tego typu refleksji, jednak Autorka nie pozostawiła go osamotnionego z tymi pytaniami, choć też nie zawsze udzieliła odpowiedzi wprost. Konstrukcja pracy, jej tematyka, sfery życia

zbadane przez nią pokazały wyraźnie, że system totalitarny, w tym przypadku nazizm, nie był w stanie odebrać człowiekowi wszystkiego. Pomimo strachu, bólu, zagrożenia, pogardy ze strony silniejszego wroga, człowiek był w stanie ocalić to, co w nim najlepsze, najpiękniejsze, wrodzone. W przypadku bohaterki książki Martynty Grądzkiej będzie to właśnie ocalona kobiecość, a więc miłość, instynkt macierzyński, subtelność, potrzeba bycia atrakcyjną, czy wreszcie biologiczny instynkt zachowania i przekazywania życia. Jednocześnie przesunięciu ulegały role społeczne – kobiety przejęły zadania, obowiązki, wyzwania, które do tej pory spoczywały na barkach mężczyzn. Były nie tylko matkami, ale musiały też zastąpić ojców, nie tylko strażniczkami domowego ogniska, ale i głowami rodzin. Nie mogły sobie pozwolić na słabość czy zwątpienie, bo od nich zależało istnienie wielu innych osób. Często stawały się żołnierzami Żydowskiej Organizacji Bojowej, walczącymi o wolność, godność i życie.

Do niewątpliwych zalet książki należy jej innowacyjność. Jak już powiedziano wcześniej, o kobietach w historii napisano już wiele, jednak trudno szukać, szczególnie w historiografii polskiej, podobnego opracowania, projektu zakrojonego na tak szeroką skalę i jednocześnie tak potrzebnego. Publikacja Martynty Grądzkiej-Rejak pozwala rzucić nowe spojrzenie na kwestie związane z jednej strony z codziennością w czasie wojny, z drugiej – na życie polskich Żydów, z trzeciej zaś na znaczenie kobiet, bez których o egzystencji w okresie okupacji nie byłoby mowy. To one utrzymywały rodziny, kształciły dzieci, przejmowały role i miejsca przypisane do tej pory mężczyznom, gdy tych zabrakło. One podtrzymywały tradycję i obyczaje, w ostateczności one także, pomimo wycieńczenia, ciężaru życia codziennego, nieustannego strachu, pozostawały nadal kobietami – kochały i były kochane, rodziły dzieci, pracowały, mimo ograniczonych możliwości starały się o siebie dbać i wyglądać atrakcyjnie, poprzez to wszystko chroniąc to coś, co w czasie wojny było niezwykle trudne do ocalenia – swoją kobiecość. I właśnie taką prawdę, o niewielkim – bo tylko (lub aż) krakowskim wycinku świata żyjących w czasie wojny kobiet pokazuje Martyna Grądzka. Z przenikliwością i dociekliwością właściwą kobiecie snuje opowieść o innych kobietach, którym przyszło zmagać się z losem i dokonywać często dramatycznych wyborów w czasach najokrutniejszych.

Autorka nie ocenia postaw ani zachowań, pokazuje jedynie rzeczywistość taką, jaką ona była. Równocześnie istotne jest też szerokie spektrum poziomów, po których się porusza – nie tylko doskonała znajomość literatury przedmiotu i archiwaliów, ale także pogłębiony rys socjologiczny, psychologiczny, antropologiczny i kulturowy.

Należy zgodzić się z pozytywnymi ocenami, jakie zebrała już książka. Recenzenci, wśród których znaleźli się między innymi Andrzej Żbikowski i Mariusz Wołos (fragmenty recenzji zostały zamieszczone na okładce publikacji), zwracali głównie uwagę na oryginalność i nietuzinkowość monografii, wypunktowując jej najmocniejsze strony, czyli przede wszystkim obiektywizm i pełną eksplorację tematu. Jednocześnie, podążając tokiem rozważań samej Autorki, należy mieć na uwadze, że opisywana publikacja jedynie otwiera drzwi przed naukowcami, którzy w przyszłości chcieliby podjąć się badań do-

tyczących funkcjonowania kobiet żydowskich w innych polskich miastach, zarówno w gettach jak i po stronie aryjskiej. Aspekt ten praktycznie nie został przez badaczy do tej pory podjęty i jest to problem niezwykle naglący.

Reasumując, publikacja Martyny Grądzkiej-Rejak jest z punktu widzenia polskiej historiografii niezwykle ważna i potrzebna. To książka przemyślana, rzetelna, profesjonalna, pozbawiona błędów i usterek natury merytorycznej i technicznej. Warto podkreślić ogrom pracy, jaki włożyła Autorka w analizę a następnie interpretację źródeł, jej wnikliwość i skrupulatność, o czym świadczą chociażby niezwykle bogata bibliografia. Poruszenie tematów do tej pory spychanych na margines czy mieszczących się na granicy tabu w połączeniu z fachowym studium o kobiecie i kobiecości w czasach Zagłady, stawia Autorkę w gronie zachodnich historyków podejmujących problem *women's studies* i jednocześnie predysponuje polską historiografię do podjęcia pełniejszych badań w tym zakresie.

Barbara Bał

* Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki, e-mail: barbarabal1122@gmail.com

Bibliografia

- Bednarowska A., 2017, *Świat kobiet w świetle prasy żydowskiej w Niemczech 1933–1938*, [w:] *Prasa w warsztacie badawczym historyka*, red. K. Karolczak, K. Meus, Kraków, s. 170–186.
- Buko M., Madoń-Mitzner K., Szymańska M. (oprac.), 2017, *Przetrwałam. Doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu*, Warszawa.
- Cała A., 1997, *Kobiety wobec tradycyjnych norm życia rodzinnego w społecznościach żydowskich Polsce międzywojennej* [w:] *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1997, s. 89–101.
- Chrobaczyński J., 1993, *Postawy. Zachowania. Nastroje. Społeczeństwo Krakowa wobec wojny, i okupacji 1939–1945*, Kraków.
- Chwałba A., 2002, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków.
- Grądzka-Rejak M., 2012, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej*, Kraków.
- Eadem, 2016, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków.
- Grądzka-Rejak M., D. Golik (red.), 2016, *Polska 44. Perspektywy sojuszników i wrogów*, Kraków.
- Hardman A., 2000, *Women and the Holocaust*, London.
- Heinemann M., 1986, *Gender and destiny, Women writers and the Holocaust*, New York.
- Kremer S.L., 1999, *Women's Holocaust writing. Memory and imagination*, Lincoln.
- Nałkowska Z. 1946, *Medaliony*, Warszawa.
- Stöcker J., 2011, *Kobiety Holocaustu. Feministyczna perspektywa w badaniach nad Shoah. Kazus KL Auschwitz-Birkenau*, Warszawa.
- Winnik S., 2018, *Dziewczęta z Auschwitz*, Warszawa.